

PAPERS AND MONOGRAPHS OF THE FINNISH INSTITUTE AT ATHENS VOL. XV

THESPROTIA EXPEDITION I
TOWARDS A REGIONAL HISTORY

edited
by Björn Forsén

HELSINKI 2009

© Suomen Ateenan-Instituutin säätiö (Foundation of the Finnish Institute at Athens),
Helsinki 2009

ISSN 1237-2684
ISBN 978-952-67211-0-1

Printed in Finland by Ekenäs Tryckeri.

Cover: The Early Hellenistic fortress Agios Donatos of Zervochori seen from the south.
Photo: Esko Tikkala.

Layout: Vesa Vahtikari

Contents

Preface		i
Björn Forsén	<i>An Interdisciplinary Odyssey into the Past</i>	1
Evangelos Tourloukis Ourania Palli	<i>The First Mesolithic Site of Thesprotia</i>	25
Antonia Tzortzatou Lila Fatsiou	<i>New Early Iron Age and Archaic Sites in Thesprotia</i>	39
Jeannette Forsén	<i>The ‘Dark Age’ in the Kokytos Valley – Not So Dark After All</i>	55
Mika Lavento Maria Lahtinen	<i>Geo-archaeological Investigations at Mavromandilia of Prodromi</i>	73
Irini Svana	<i>The Rural Sanctuary at Kyra Panagia</i>	89
Peter Funke	<i>Concilio Epirotarum habitato – Überlegungen zum Problem von Polyzentrisismus und Zentralorten im antiken Epirus</i>	97
Γιάννης Πίκουλας	<i>Αναζητώντας αμαξιτούς οδούς στη Θεσπρωτία</i>	113
Mikko Suha	<i>The Fortification Walls of Agios Donatos</i>	119
Esko Tikkala	<i>The Frieze-Epistyle Blocks of Agios Donatos</i>	133
Markku Niskanen	<i>A Shift in Animal Species Used for Food from the Early Iron Age to the Roman Period</i>	145
Janne P. Ikäheimo	<i>Stamped Terra Sigillata from Agios Donatos</i>	155
William Bowden	<i>Thesprotia in the Context of Roman and Late Antique Epirus</i>	167
Erkki Sironen	<i>Some Notes on Inscriptions of Roman Date from Thesprotia</i>	185
Νίκη Βασιλικού	<i>Παλαιοχριστιανική βασιλική στην Κρυσταλλοπηγή Παραμυθιάς</i>	197
Asterios Aidonis Anestis Emmanouil	<i>The People of Doliani: An Approach to the Paleodemography of the Late Byzantine Cemetery</i>	207
Mika Hakkarainen	<i>Venetian Presence in Thesprotia</i>	223
Timo Sironen	<i>An Ottoman Sepulchral Stele from Paramythia</i>	239
Evangelia Balta Fehmi Yilmaz Filiz Yaşar	<i>Tsamouria – Nineteenth Century Ottoman Thesprotia</i>	245
List of Contributors		275

Αναζητώντας αμαξιτούς οδούς στη Θεσπρωτία

Γ. Α. Πίκουλας

Εισαγωγή

Είναι γνωστή στην επιστημονική κοινότητα η «προϊστορία» μου με τη μελέτη του αρχαίου οδικού δικτύου, και μάλιστα των αμαξιτών, ή αμαξηλάτων οδών, που διέσχιζαν τον ελλαδικό χώρο — και όχι μόνον— καθόλη την αρχαιότητα. Για τη δημιουργία, χρονολόγηση, τεχνογνωσία, καταγραφές κά. συναφή περί της αρχαίας οδοποιίας παραπέμπω, συνακόλουθα, στα κατά καιρούς δημοσιεύματά μου.¹ Η σχέση μου, λοιπόν, με τις αρχαίες οδούς, αλλά κυρίως η πολύχρονη γνωριμία με τον φίλτατο Björn Forsén, αφού θεωρούμεθα αμφότεροι θεράποντες της Αρκαδίας, απετέλεσαν την αιτία, ώστε να ανέβουμε στη Θεσπρωτία, όπου οι φίλοι Jeannette και Björn Forsén πραγματώνουν τα τελευταία χρόνια επιφανειακή έρευνα. Σχεδιάστηκε, επομένως, ένα ολιγοήμερο περπάτημα στη Θεσπρωτία με αυτοψίες στις καίριες θέσεις της, αρχαιολογικές και γεωγραφικές, και κύριο ζητούμενο την ανίχνευση αρματροχιών. Οφείλω να σημειώσω, όμως, ότι, επειδή το «φαινόμενο» αμαξιτός οδός κυριαρχεί στη νότια Ελλάδα, ενώ, αντιθέτως, υπάρχουν δυσχέρειες στην τεκμηρίωσή του στον βορειοελλαδικό χώρο, διατηρούσαμε, εξ αρχής, ισχυρές επιφυλάξεις για θετικό αποτέλεσμα. Από την άλλη υπήρχαν αισιόδοξες ενδείξεις, όπως η παρουσία ασβεστόλιθου στην περιοχή, αλλά και κάποιες πληροφορίες των γηγενών...

Το αμαξηλάτο οδικό δίκτυο έχει τεκμηριωμένη παρουσία, ως πρωταρχικό μέσο χερσαίας μεταφοράς φορτίων, στην Πελοπόννησο, Αττική, υπόλοιπη Στερεά Ελλάδα και Κυκλάδες. Προσφάτως, στον χάρτη προστέθηκε και η Θεσσαλία με αρκετά, όσο και χαρακτηριστικά δείγματα αμαξιτών οδών. Βάσιμες ενδείξεις υπάρχουν και για την Κρήτη, αλλά δεν έχει διεξαχθεί εκεί ανάλογη έρευνα για επιβεβαίωση. Αντιθέτως, ο βορειοελλαδικός χώρος, δηλαδή η Ήπειρος, η Μακεδονία και η Θράκη, δεν έχει να επιδείξει προρρωμαϊκές αμαξιτούς οδούς, παρότι υπάρχουν σημαίνουσες ενδείξεις: Λ.χ., η αρχαία γραμματεία παρέχει φειδωλές, έστω, αναφορές, ενώ έχουν επισημανθεί αρματροχιές σε ορισμένες αποικίες, όπως σε αυτές της Χαλκιδικής, ή στην πόλη της Αμβρακίας, για να έρθουμε στην Ήπειρο.

Έχοντας πραγματώσει, λοιπόν, πολύχρονα ερευνητικά προγράμματα στον βορειοελλαδικό χώρο αποβλέποντας στο συγκεκριμένο ζητούμενο, καταλήγουμε ότι η αδυναμία επισημάνσεως αμαξιτών οδών, οφείλεται πρωτίστως στη φύση του εδάφους: το είδος, δηλαδή, του εδάφους δεν ευνόησε τη διατήρηση καταλοίπων αρχαίων διανοίξεων και οδών (εκβραχισμοί, κοίτες, αναλήμματα, αρματροχιές), αφού κυριαρχούν παντού ο φλύσχος, τα αργιλοχώματα και ο σαθρός ασβεστόλιθος, με συχνές, μάλιστα, όσο και εντονότερες διαβρώσεις του αναγλύφου. Χαράξαμε, συνακόλουθα, στον χάρτη τις διαδρομές κατ' ανάγκη με βάση τα δεδομένα του νεώτερου οδικού δικτύου, πρωτίστως

¹ Βλ. Πίκουλας 1995, Πίκουλας 1997, Πίκουλας 1998, Πίκουλας 1999, Πίκουλας 2001, Πίκουλας 2002, Πίκουλας 2003α, Πίκουλας 2003β, Πίκουλας 2004, Píkoulas 2007α, Πίκουλας 2007β και Πίκουλας υπό έκδοση.

αυτού της Τουρκοκρατίας (κοίτες, λιθόστρωτα, χάνια, γεφύρια) και με βοηθητικό γνώμονα το οικιστικό πλέγμα και το δίκτυο άμυνας της αρχαιότητας.

Με τα παραπάνω ως υπόβαθρο και «εξοπλισμό» επιχειρήσαμε την άνοδο στη Θεσπρωτία. Η ολιγοήμερη έρευνα² είχε ως επίκεντρο ειδικότερα τη χώρα της Ελέας, την κοιλάδα δηλαδή του Κωκυτού,³ από την Παραμυθιά έως τον Αχέροντα/Μαυροπόταμο· επιπλέον, επεκτάθηκε και σε άλλα μέρη, όπως τα Σουλιοτοχώρια, ή τα πέριξ της Ντόλιανης και των Γιτάνων.⁴

Τα δεδομένα

1. Κάστρο Βέλιανης (σήμερα Χρυσανγή)

Ο εντυπωσιακός αρχαιολογικός χώρος του Κάστρου της Βέλιανης με τα στιβαρά αρχαία τείχη ταυτίζεται ασφαλώς με την πόλη της Ελέας.⁵ Πληροφορίες των γηγενών ανέφεραν κατάλοιπα αρχαίας οδού στην Κάτω Πόρτα, δηλαδή στη δυτική πύλη.⁶ Παρότι στη θέση κυριαρχεί καλής ποιότητας ασβεστόλιθος δεν εντοπίσαμε αρματροχιές, ή άλλα κατάλοιπα που να υποδεικνύουν ότι έφθανε εδώ αμαξήλατη οδός. Ο βράχος στην άνοδο μάλλον υποδεικνύει διαμόρφωση για υποζύγια, παρότι το πλάτος της πύλης θα επέτρεπε τη διέλευση οχήματος. Εντός, πάντως, των τειχών είναι εμφανής η αρχαία διάνοιξη, που από την πύλη, ακολουθώντας την παρυφή του κρημνίσματος, ανεβαίνει ομαλά προς το εσωτερικό της πόλης. Η διάνοιξη έχει πλάτος ± 3 μ. και διατηρούνται τα ισχυρά κράσπεδα στην ανατολική πλευρά της.

Αντιθέτως, δεν παρατηρήσαμε τίποτε εκτός της επιβλητικής ανατολικής πύλης. Ο χώρος, μάλιστα, έχει αλλοιωθεί από τις εργασίες για τον ασφαλή δρόμο και το γήπεδο σταθμεύσεως.

2. Πλάκα Βέλιανης/Χρυσανγής

Στην ομώνυμη θέση, η οποία βρίσκεται περίπου 2 χλμ. από το χωριό καθοδόν για το Κάστρο, σώζεται τμήμα από το νεώτερο καλντερίμι (Εικ. 1) που οδηγούσε σε αυτό. Ο ασφαλή δρόμος το κατέστρεψε στο μεγαλύτερο μέρος του. Στην Πλάκα σώθηκε σε μήκος ± 10 μ. Έχει πλάτος 2.60–2.70 μ., καλοχτισμένα κράσπεδα και είναι αδιαμφισβήτητα τυπική κατασκευή των χρόνων της Τουρκοκρατίας.⁷

3. Κορίλας (ΓΥΣ: Βουνά της Παραμυθιάς)

Κορίλας ονομάζεται η επιμήκης ασβεστολιθική οροσειρά —απότομες κλιτύες, έντονες χαραδρώσεις και με «χτένια» κατά μήκος της κορυφογραμμής— που διαχωρίζει με

² Αυτοψία 9-12.7.2005. Συμμετείχαν οι συνεργάτες Β.Π. Ελευθερίου και Γ.Ι. Τερζής.

³ Παλαιότερα γνωστός ως Βουβό (το), πρβλ. Leake 1835 I 232, Leake 1835 IV 53 και χάρτη ΓΥΣ, 1:50.000, φύλλο Παραμυθιά, Σεπτ. 1986.

⁴ Σημειώνω ότι η σχετική θεώρηση του Δάκαρη 1972 (σσ. 185-187, § 549-554) είναι γραμμένη με τα τότε δεδομένα.

⁵ Βλ. Δάκαρη 1972, 37-39 (§ 100-107), 97-99 (§ 284-289). Αντίθετα ο Hammond 1981, 677. Για τη θέση βλ. Hammond 1981, 71-72, plan 7. Πρβλ. Θουκ. I 46, 4 και HCT I 179-181.

⁶ Επηρεασμένοι πιθανόν από τα του Δάκαρη 1972, 187 (§ 554) και σχέδιο 42, όπου ως αρχαίος δρόμος αποδίδεται το νεώτερο μονοπάτι – καλντερίμι (βλ. παρακάτω, θέση Πλάκα, αρ. 2).

⁷ Είναι αυτό που χαρακτηρίζει ως αρχαίο δρόμο ο Δάκαρη 1972, 187 (§ 554).

προσανατολισμό σχεδόν βορρά – νότο⁸ την κοιλάδα του Κωκυτού, την αρχαία Ελεάτιδα, από τα Σουλιτοχώρια. Η μορφολογία της οροσειράς αποκλείει κάθε σκέψη για αμαξήλατη επικοινωνία, διαχρονικώς. Η μεγάλη ακμή των χωριών του Σουλίου, ιδίως κατά τον 18ο με αρχές του 19ου αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα να διασχίζει τον Κορίλα ένα πυκνό δίκτυο μονοπατιών, εξ ου και τα διάφορα κατά τόπους οχυρά ελέγχου τους.⁹ Το κυριότερο πέρασμα ήταν αυτό στον αυχένα Σταυρός, από την Κορίστιανη/Φροσύνη στην Παραμυθιά, σε πλήρη χρήση μέχρι και το 1965.¹⁰ Την κύρια επικοινωνία των Σουλιωτών με τον «έξω κόσμο» εξασφάλιζε η περιώνυμη Σκάλα της Τζαβέλαινας, ένα πραγματικό μνημείο της νεώτερης οδοποιίας, από τη Σαμονίβα και την αριστερή/νότια κρημνώδη πλευρά του Αχέροντα με έξοδο στη Γλυκή.¹¹

Εικ. 1. Το καλντερίμι στην Πλάκα Βέλιανης.

4. Κοιλάδα του Κωκυτού/Βωβού

Οι ενδείξεις υποδεικνύουν ότι μία οδός των ρωμαϊκών χρόνων πρέπει να διέσχιζε κατά μήκος της την κοιλάδα του Κωκυτού, όταν το ενδιαφέρον είχε εστιασθεί πλέον στα πεδινά. Αδρομερώς η διαδρομή της χαράσσεται από τον ερειπιώνα της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής¹² μέχρι τη Γλυκή. Το επιτύμβιο μνημείο στα Μάρμαρα Ζερβοχωρίου¹³ αποτελεί ισχυρή ένδειξη για την παραπάνω υπόθεση.

⁸ Από τα 1657μ. πάνω από την Παραμυθιά στα 813μ. πάνω από τη Γλυκή.

⁹ Βλ. Σμύρης 2004, 57-69, 113-123, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁰ Απαιτούσε 2 ώρες ανάβαση και 1.5 κατάβαση. Ο δρόμος από τη Γλυκή προς το Σούλι διανοίχθηκε τη δεκαετία '60-'70.

¹¹ Πρβλ. *Guide* 8-12, 16-20. Για τη Γλυκή βλ. Δάκαρης 1972, 136-137 (§ 395), 200-201 (§ 593).

¹² Σχεδόν 4χλμ. ΔΒΔ από την Παραμυθιά. Ο ερειπιώνας καλύπτει την περιοχή Λιμπόνι, αχανής και πνιγμένος σήμερα στη βλάστηση (Παναγία Λαμποβήθρα, Μύλοι, Παλιοκλήσι κ.ά.), παρά τις προσπάθειες της 8ης ΕΒΑ. Βλ. Hammond 1981, 74-75. Δάκαρης 1972, 197 (§ 580), 201-202 (§ 597-598), 208 (§ 623).

¹³ Δάκαρης 1972, 176-177 (§ 519): οικία, ξενώνας. Riginos 1999, 173-174: επιτύμβιο μνημείο.

Σημειώνουμε, τέλος, ότι δεν εντοπίσαμε αρχαίες διανοίξεις, ή άλλα κατάλοιπα οδών στα πέριξ του οχυρού του Αγίου Δονάτου¹⁴, στο Κάστρο της Παραμυθιάς¹⁵, στη Ντόλιανη¹⁶, στον Πύργο Ραγίου¹⁷, ή στα Γίτανα¹⁸. Κατά πάσα πιθανότητα, λοιπόν, η Θεσπρωτία ακολούθησε τον κανόνα του υπόλοιπου βορειοελλαδικού χώρου στα του αρχαίου αμαξήλατου οδικού δικτύου.

Abstract

This chapter summarises the results of a search for pre-Roman cart-roads, which are indicated by preserved wheel-ruts, in Thesprotia and specifically in the area of Elea, i.e. the Kokytos river valley, as well as in other places such as the Souliot villages and around Doliani and Gitani. The study proves that pre-Roman cart-roads were not used in Thesprotia, which is fully in line with their total absence elsewhere in Northern Greece, i.e. in Epirus, Macedonia and Thrace.

¹⁴ Δάκαρης 1972, 138-139 (§ 401).

¹⁵ Βλ. Hammond 1981, 72-73. Δάκαρης 1972, 140-141 (§ 407-409).

¹⁶ Βλ. Hammond 1981, 86-87. Πιθανότερη η ταύτιση με τη Φανοτή, Δάκαρης 1972, 39-41 (§ 108-114), 112 (§ 324).

¹⁷ Βλ. Hammond 1981, 82-83. Δάκαρης 1972, 104 (§ 303-304).

¹⁸ Βλ. Hammond 1981, 83-86, plan 10. Δάκαρης 1972, 35-36 (§ 96-98), 108-111 (§ 314-320).

Βιβλιογραφία

- Δάκαρης 1972 = Σ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία* (Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 15), Αθήναι 1972.
Guide = Guide to Pathways and Routes. Acheron Region, έκδοση Prefectural Administration of Preveza, χ.τ., χ.χ. (τεύχος και αυτόνομος χάρτης 1:25.000).
- Hammond 1981 = N.G.L. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967 [ανατ. New York 1981].
- Leake 1835 = W.M. Leake, *Travels in Northern Greece* I-IV, London 1835.
- Πίκουλας 1995 = Γ.Α. Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο και άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*, Αθήνα 1995.
- Πίκουλας 1997 = Γ.Α. Πίκουλας, Η αμαξιλάτος οδός στη Βόρεια Ελλάδα, Ιστορική Τοπογραφία Μακεδονίας και Ηπείρου, *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond* (Παράρτημα Μακεδονικών 7), Θεσσαλονίκη 1997, 357-363.
- Πίκουλας 1998 = Γ.Α. Πίκουλας, Η αμαξιλάτος οδός στην αρχαία Ελλάδα. Τεχνολογία και συναφή προβλήματα, *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συνεδρίου: Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία (Θεσσαλονίκη 4-7.9.1997)*, Θεσσαλονίκη 1998, 615-621.
- Πίκουλας 1999 = Γ.Α. Πίκουλας, Από την άμαξα στο υποζύγιο και από την οδό στο καλντερίμι [Δρόμοι και μεταφορές στο Βυζάντιο και την Τουρκοκρατία], *Ηόρος* 13 (1999), 245-258.
- Πίκουλας 2001 = Γ.Α. Πίκουλας, *Η χώρα των Πιέρων. Συμβολή στην τοπογραφία της*, Αθήνα 2001.
- Πίκουλας 2002 = Γ.Α. Πίκουλας, Διασχίζοντας την Πίνδο. Α΄ περίοδος (2002-03): Ν. Γρεβενών, *Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 16 (2002), 669-678.
- Πίκουλας 2003α = Γ.Α. Πίκουλας, Ταξιδεύοντας στην αρχαία Ελλάδα, Ι. Βιγγοπούλου (επιμ.), *Το ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, Αθήνα 2003, 15-35.
- Πίκουλας 2003β = Γ.Α. Πίκουλας, Διασχίζοντας την Πίνδο. Β΄ περίοδος (2003): Ν. Γρεβενών, *Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 17 (2003), 611-618.
- Πίκουλας 2004 = Γ.Α. Πίκουλας, Διασχίζοντας την Πίνδο. Γ΄ περίοδος (2004): Νότια μεθόριος Ν. Γρεβενών, *Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 18 (2004), 641-647.
- Pikoulas 2007α = Y. Pikoulas, 'Travelling by Land in Ancient Greece', in C. Adams and J. Roy (eds.), *Travel, Geography and Culture in Ancient Greece, Egypt and the Near East* (Leicester Nottingham Studies in Ancient Society 10), Oxford 2007, 78-87.
- Πίκουλας 2007β = Γ.Α. Πίκουλας, Από τη Νικόπολη στη Θεσσαλία [T. Liv. XXXII 15, 6. Tab. Peut.], *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για την Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)* I, Πρέβεζα 2007, 213-218.
- Πίκουλας υπό έκδοση = Γ.Α. Πίκουλας, Η οικονομία του ορεινού χώρου (βόρεια Πίνδος). Διαβάσεις, άμυνα και εμπόριο στο διάμεσο Ηπείρου και Μακεδονίας, 1ο Διεθνές Συνέδριο *Νομισματική και οικονομική ιστορία της Ηπείρου*, Ιωάννινα 3-7.10.2007 [υπό έκδοση].
- Riginos 1999 = G. Riginos, 'Ausgrabungen in antiker Eleatis und ihrer Umgebung', P. Cabanes (ed.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité* III, Paris 1999, 171-180.
- Σμύρης 2004 = Γ. Σμύρης, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο Πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822) (Ιδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου)* 13, Ιωάννινα 2004.